

Türklerin Dinî Terim Oluşturma Yöntemleri: TIEM 73 ve Özbek Türkçesi Kur'an Tefsiri Örnekleri

Methods of Creating Religious Terms in Turkish: TIEM 73 and Uzbek Turkish Quran Exegesis

Sema Eynel¹ , Ezgi Demirel Kamanlı²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli, Türkiye

²Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur, Türkiye

ORCID: S.E. 0000-0001-8875-762X;
E.D.K. 0000-0003-1530-8828

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sema Eynel,
Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli, Türkiye
E-posta: seynel@pau.edu.tr

Başvuru/Submitted: 23.09.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested: 12.11.2024
Son Revizyon/Last Revision Received: 17.11.2024
Kabul/Accepted: 04.11.2024

Atf/Citation: Eynel, E., Demirel Kamanlı E. (2024). Methods of creating religious terms in Turkish: TIEM 73 and Uzbek Turkish Quran exegesis. *TUDED*, 64(3), 803-819.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1554629>

ÖZET

Toplumların sosyal, siyasal, dinî yaşantıları ve gelişmişlik düzeyleri terim zenginliğiyle doğru orantılıdır. Türkçe, terim üretme yöntemleri oldukça zengin olan bir dildir. Sosyal yaşamlarındaki gelişimi dillerinden takip edebileceğimiz Türkler, bunun en güzel örneğini değişen dinî yaşantılarını dillerine yansıtarak gösterir. Türkler, tarih boyunca pek çok dinî kabul etmiş ve bu dinlere ait terminolojiyi dillerinin imkânları çerçevesinde geliştirmiştir. Telif eserleri Türkçeye tercüme ederken terminolojiyi Türkçeleştirmeye önem vermişler ve dilin farklı üretim yollarını devreye sokmuşlardır. Dilin gelişimine paralel olarak terim üretme yöntemlerinin de gelişip gelişmediği araştırmanın çıkış kaynağını oluşturmaktadır. Kur'an'ın tercümeleri Türkçenin dinî terminolojisindeki gelişimi gösterecek önemli bir veri kaynağıdır. Bu amaçla çalışmada Türkçenin ilk Kur'an tercümelerinden olan Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı eser (TIEM 73) ile eski Türkçenin devamı niteliğindeki Özbek Türkçesi ile kaleme alınmış tercüme ve tefsirler kapsam sınırını oluşturmaktadır. Çalışmada bu eserler karşılaştırmalı doküman analizi yöntemi ile ele alınmış ve alan yazında bir eksiklik olduğu tespit edilen dinî terimlerin oluşum yöntemleri bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda farklı yöntemlerle oluşmuş dinî terimlerin irdelenmesine öncelik verilmiş ve bunlarla ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur. Türkçenin dinî terminoloji zenginliğinin ortaya koyulduğu çalışmada, Türkçe Kur'an tercümelerindeki dinî terimleri kapsayan ortak bir terminolojinin oluşmasının önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: TIEM 73, Özbek Türkçesi, Kur'an tefsirleri, dinî terim, terim oluşturma yöntemleri

ABSTRACT

The social, political, and religious dimensions of cultures, together with their developmental status, are significantly connected with vocabulary richness. Turkish is a language that utilizes intricate mechanisms for term formation. The Turkish language provides a view into the evolution of religious practice in the country, offering insights into the social history of the region. Historically, the Turks have adopted multiple religions and have cultivated words pertaining to these faiths within the constraints of their language. In the translation of copyrighted works into Turkish, much attention has been devoted to utilizing Turkish vocabulary and employing various linguistic formation techniques suitably. The research commences by assessing whether the processes of terminology formation have progressed in tandem with the evolution of the language. The translations of the Quran, a textual source that has shaped Turkish views for about 1000 years, offer significant insights for examining the evolution of religious terminology in Turkish. The work focusses on TIEM 73, one of the earliest Turkish translations of the Quran, and the exegesis produced in Uzbek Turkish, a continuation

of the ancient Turkish language. This study employed comparative document analysis to investigate these works, with a particular focus on the formation techniques of religious terminology that have been identified as lacking in the existing literature. In this context, emphasis was placed on analyzing religious terminology created through various ways, and conclusions were drawn accordingly. The study highlighted the abundance of Turkish religious vocabulary and underscored the necessity of establishing a unified terminology for religious concepts in Turkish Quran translations.

Keywords: TIEM 73, Uzbek Turkish, Quran exegesis, religious term, methods of term formation

EXTENDED ABSTRACT

During the Uyghur period, the Turks translated the terms relating to Manichaeism and Buddhism into Turkish. Similarly, during the Karakhanid period, after accepting Islam, they also translated many Islamic phrases into Turkish. The core of the language, specifically the conventional techniques employed throughout the Uyghur era to generate religious terminology, constituted the main source of Turkish religious terms at that time. Various methods started with God's names, and Turkish terms associated with concepts like worship, prayer, and the afterlife emerged. Indeed, the literature has conducted numerous studies to determine religious term vocabulary. A closer examination of this research reveals that it primarily concerns the identification of religious terminology, yet it lacks detailed insights into the processes by which these terms are created.

The objective of the study is to address the existing knowledge gap in the subject by examining the techniques applied to the development of Turkish religious vocabulary through the analysis of Quran translations. Within this particular framework, in order to examine the translations of Karakhanid Turkish, an ancient dialect that influenced Eastern Turkish, as well as Uzbek Turkish, a modern dialect spoken by its current representatives, the document analysis methodology, a qualitative research approach, was employed. The academics acknowledged TIEM 73 as the initial Quran translation, whereas Muhammed Sadk and Alaaddin Mansur authored two Quran exegesis in Uzbek Turkish. Abdullah Kök and Suat Ünlü were used as the basis for TIEM 73. We identified the surah name and verse number of the terms from the Uzbek Turkish exegesis and established them next to the samples. In these translations, we compare and discuss the formation methods for religious terminology. This reveals the methods used to establish religious terms during Eastern Turkish formation, the extent to which these methods persisted in Uzbek Turkish centuries later, and the addition of new ones. The present study does not include all of the religious phrases that have been identified in previous research. Instead, the article focuses on elucidating a select number of instances wherein these terms were formed an examining the techniques employed by the Turks to develop them.

Our study reveals that both Karakhanid Turkish, a historical dialect, and Uzbek Turkish, a contemporary dialect, utilize identical processes of term derivation when forming religious phrases. The works employ ellipsis, semantic transfer, derivation, compounding, reduplication, onomatopoeia, and lexicalization methods to form religious terms. The findings of the study are presented as follows:

The most frequently used term formation method in TIEM 73 and in Quran exegesis written in Uzbek Turkish is ellipsis. This method often forms elliptic structures from adjective clauses formed with participles.

Upon examining the religious terminology employed through ellipsis in TIEM, it is striking that the translator uses all the suffixes that he thinks will best correspond to the word in the Quran, rather than certain suffixes, in the formation of both religious concepts and words expressing the creator. We observe that the translator primarily employs the ellipsis method in instances where the noun precedes the adjective element. We have determined that these examples primarily serve to define the attributes of God.

Semantic transfer creates religious terms by attributing a religious meaning to an existing concept in the language, particularly in accordance with the least-effort principle. The widespread use of this method in work hinders terminology.

The derivation method established religious terms using different suffixes. We have determined that both dialects formed religious terms with the same meaning by adding different suffixes to the same base. This demonstrates that Turkish is not only a suitable language for the formation of terms, but it also has the capacity to prevent confusion regarding terminology.

The auxiliary verbs utilized in compounding might differ in both dialects. For example, *boyun ber-* (TIEM 73); *bo'ysun~bo'yinsun-* (OT). The inability to express the term with a single word indicates that the terminology has not yet been. It is also noteworthy that religious terms formed by compounding have high semantic permeability. One could argue that the authors of these terms benefit from concretization as it helps them visualize their intended term in the reader's mind.

The methods of onomatopoeia and lexicalization are rarely used in the formation of religious terms. The religious term created by lexicalization is not identified in TIEM 73, but only one example is found in exegesis in Uzbek Turkish.

Methods that can be replicated with different additions to the same term are valuable in revealing the richness of the Turkish language in speech production. These methods include finding different responses to the same term, adding additional diversity, adding new meanings to already existing words in the language, and utilizing all the possibilities of the language. However, this richness also raises a significant challenge in terms of incompleteness and termination barriers. Therefore, it is crucial to establish a common dictionary of religious terms in the Turkish world.

Giriş

İnsanlık tarihiyle çağdaş iki olgu olan din ve dil, insanın yaradılışından gelen bir ihtiyaç, hatta zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Her iki olgu da bireylerin oluşturduğu toplumun vazgeçilmez unsurlarıdır. Dil ve din, toplumları birleştirip bir arada tutan, milletlerin varlığını ve kimliğini korumasını sağlayan temel değerlerdendir. 9. yüzyılda Manihaizm ve Budizm gibi dinleri benimseyen Uygur Türklerinin, bu dinlere ait metinleri tercümelemleri düşünüldüğünde bu faaliyetlerinin, Türk dilinin gelişimine yaptığı katkı yadsınamaz.

Bir dilin terim oluşturabilmesi için işlenmiş ve kuralları oturmuş bir dil olması gerekmektedir. Nitekim Türkçenin ilk metinlerinin yazıldığı 8. yüzyıldan itibaren ortaya koyulan metinlere bakıldığında, söz varlığının oldukça geniş olduğunu söylemek mümkündür. Türkler, özellikle farklı din ve kültür dairelerine girmeleriyle birlikte, bu dinlere ait dinî ve kültürel sözcükleri kendi dillerine tercüme etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu nedenle çok sayıda edebî ve dinî eser dilimize kazandırılmıştır. Sözü edilen dinî nitelikli eserlerde kuşkusuz çok sayıda dinî terim de yer almaktadır. Türkçenin ilk tercümanları da bunları Türkçenin kuralları çerçevesinde dilimize tercüme etmişlerdir.

Türklerin, tarih boyunca, kabul ettikleri dine ait kavramların Türkçe karşılıklarını bulmaya ve bu yolla kendi din terminolojilerini oluşturmaya çalıştıkları dikkat çekmektedir. Onlar, inandıkları yeni dinlere ait din terminolojisini, anlaşılır bir şekilde, ait oldukları dillerden Türkçeye çevirmeyi başarmıştır. Dinî eserleri tercüme edenlerin ortaya koydukları eserler, günaha girme ve dinin yanlış yorumlanması gibi kaygılarla, son derece somut bir din terminolojisi oluşturmaya çalıştıklarını gözler önüne sermektedir.

Türkler, tıpkı Uygurlar döneminde Manihaizm ve Budizm ile ilgili terimleri Türkçeleştirdikleri gibi, Karahanlılar döneminde de İslamiyet'i kabul etmeleriyle pek çok İslami terimi Türkçeleştirmişlerdir. Bu dönemdeki Türkçe dinî terimlerin temel kaynağı yine dilin öz varlığı, özellikle de Uygurlar döneminde dinî terim üretme alanındaki gelenekselleşen yöntemler ve bu döneme ait terminoloji olmuştur. Tanrı adlarından başlayarak ibadet, dua ve ahiret gibi kavramları karşılayan Türkçe sözcükler çeşitli yöntemlerle türetilmiştir. Nitekim alanyazında bu dinî terimlere ait söz varlığının tespit edildiği birçok çalışma yapılmıştır¹. Ancak söz konusu çalışmalar incelendiğinde, çalışmalarda dinî terimlerin tespitinin ağırlık kazandığı, bu terimlerin oluşum yöntemleri üzerine detaylı bir incelemenin yapılmadığı görülmektedir. Alanyazındaki bu boşluğun doldurulması ve Kur'an tercümelemlerinden hareketle Türkçe dinî terminolojinin oluşmasında kullanılan yöntemlerin tespit edilerek Türkçenin dinî terim üretmedeki kabiliyetinin ortaya koyulması çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çalışmada, Türkçenin dinî terim üretmedeki gelişimini net bir şekilde gözler önüne sermek

1 İslami dönemde türetilen dinî terimlerle ilgili yapılan tezlerin ve makalelerin bazıları aşağıda verilmiştir. Tezler: (Ergün, 1998; Topal, 2012; Uyanık, 2016; Kurt, 2018; Deniz, 2019; Güzelderen, 2020; Yaşarbaş, 2022). Makaleler: (Üşenmez, 2006; Nalbant & Eynel, 2015; Memmedova, 2017; Yavi, 2019; Çelikten, 2022; Türk, 2023; Akar, 2024).

adına, Doğu Türkçesinin oluşumunu hazırlayan ve İslamiyet'in ilk kez devlet dinî olarak kabul edildiği, tarihî bir lehçe olan Karahanlı Türkçesi ile onun günümüzdeki temsilcilerinden Özbek Türkçesi'ne ait tefsirler, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Çalışmanın kapsam sınırına araştırmacılar tarafından ilk Kuran tercümesi olarak kabul edilen TİEM 73 ile Muhammed Sadık ve Alaaddin Mansur tarafından Özbek Türkçesiyle yazılmış iki Kur'an tefsiri dâhil edilmiştir. TİEM 73 için Abdullah Kök ve Suat Ünlü tarafından hazırlanan doktora tezleri kaynak alınmıştır. Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercümelere tespit edilen terimlere ait sure adı ve ayet numarası örneklerin yanında verilmiştir. Söz konusu eserlerdeki dinî terminoloji karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve oluşum yöntemleri bakımından kıyaslanmıştır. Böylece hem Doğu Türkçesi oluşurken üretilen dinî terimlerin hangi yöntemlerle kurulduğu hem de yüzyıllar sonra Özbek Türkçesinde bu yöntemlerin ne kadarının korunduğu ve hangi yeni yöntemlerin eklendiği ortaya konmuştur. Bu bakımdan diğer çalışmalardan ayrılan yazıda, tespit edilen bütün dinî terimlere yer verilmemiş, bunların oluşturulduğu yöntemle ilgili bazı örneklerin açıklaması üzerinde durularak Türklerin dinî terim üretmede hangi yöntemlerden yararlandıkları irdelenmeye çalışılmıştır.

Terim ve Terim Oluşturma Yöntemleri

Terim sözü, Latince "sınır, son" anlamına gelen terminus sözcüğüne benzetilerek "derlemek" sözcüğünün eski şekli olan "ter-" köküne fiilden isim yapan "-im" eki getirilmesiyle türetilmiştir (Zülfikar, 1991, s. 20). Türk Dil Kurumu tarafından "bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, istilâh" şeklinde tanımlanan terim, çeşitli bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının özel sözcükleridir (Zülfikar, 1991, s. 20).

Mecaz ve yan anlamları bulunmayıp yalnızca gerçek anlamda kullanılan terimler tek anlamlı dil birimleridir. Terim kavramı tek gönderimlilik, tek anlamlılık üzerine kuruludur. Kavramlar bir varlığa gönderme yaparken, terimler kavramlara gönderim yapar (Zeytinkaya, 2019, s. 11). Dolayısıyla genel dilde dilin sınırlarına bağlı olarak çeşitli anlamlara gelebilen bir sözcüğün, terim olarak kullanıldığında tek bir kavramı karşıladığı görülür.

Hamza Zülfikar, terim ile tanımın birbirine karıştırılmaması gerektiğine değinir ve soyut veya somut bir nesneyi kısa yoldan adlandırmaya yarayan açıklamaların o nesnenin tanım olamayacağını (Zülfikar, 1991, s. 21) ifade ederek terimlerin adlandırma, tanımlarınsa açıklama yapması yönüyle birbirinden ayrıldığına vurgu yapar.

Bir sözcük ya da söz grubuna terim denilebilmesi için günün geçer dil kullanımına ve kurallarına uygun, kısa, anlaşılır, akılda kalıcı, net, kolay çevrilebilir olması, farklı çağrışımlara neden olmaması ve kolay okunabilmesi, beklenen belirtilerin değerlendirmesinde açıklık, kısalık, bağdaşıklık, standartlara uygunluk, uluslararasılık, türetilbilirlik, telaffuz edilebilirlik (Zeytinkaya, 2019, s. 13) ölçütlerine sahip olmak gibi belli özellikleri taşıması gerekir.

Çok köklü ve zengin bir dil olan Türkçeye yabancı dillerden yüzlerce sözcük ve terim alınmıştır. Tarih boyunca alınan bu terimlerin birçoğu dile yerleşmiş, Türkçenin ses ve söyleyiş özelliklerine uyum sağlamış, halkın yaşantıları dâhilinde deyimlerinin, atasözlerinin önemli bir unsuru hâline gelmiş, Ziya Gökalp'in ifadesiyle "Türkçeleşmiş"tir. Türkçeye alıntılanan her sözcük, sözcüğün farklı şekillerine de kapı aralamış, böylelikle Türkçenin söz üretim kapasitesinin gelişmesine ket vurulmuştur. Bilinmektedir ki dile yerleşen yabancı sözcüklerin dilden atılması ve Türkçe sözcüklerin yerleştirilmesi zor bir süreçtir. Bu anlamda bir sözcük dile yerleşmeden Türkçe karşılıklarının üretilmesi ve bu üretimde sözcüklerin birbir tercümelerinin değil de Türkçenin deyiş ve söyleyiş güzelliği içinde karşılanması yani yabancı sözcüklere karşılık türetilirken Türkçe düşünülmesi çok önemlidir (Zülfikar, 1991, s. 17-18).

Yaşayan bir varlık olan dil, sürekli bir gelişim ve değişim içerisinde. İletişime girdiği her kültür, toplum ve dinî çevre dili etkiler. Dilin, ifade kapasitesini sürekli yenilemeye ihtiyaç duymasına neden olan bu husus söz varlığına katkıda bulunmaktadır. Türkçede her ne kadar türetme yöntemi diğer yöntemlere nazaran fazla kullanılsa da sözcük üretiminde farklı yöntemlerin de kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yeni alanların doğmasına bağlı olarak söz varlığının en çok geliştiği alan ise terimlerdir.

Terim oluştururken dil içi ve diller arası/tercüme odaklı olmak üzere iki yöntemden faydalanılmaktadır. Kendi içinde alt bölümlere ayrılan bu yöntemlerden dilin iç dinamiklerinden yararlanarak terim oluştururken dilin var olan kaynakları ya çok anlamlılık, anlam aktarımı, benzetme, düz değişme, eğretileme, eş adlılık gibi yöntemlerle doğrudan ya da dönüştürme, sıkıştırma (baş harfleme, kısaltma, kırpma), takılama (türetme), özelleme, birleştirme gibi yöntemlerle değiştirilerek ya da oluşturma/neoloji, ödünçleme gibi yöntemlerle yeni kaynaklara yönelerek kullanılabilir. Bunun yanı sıra açıklama, oluşturma, birleştirme, özelleme, anlam katma, niteleme, türetme, dönüştürme, sıkıştırma, baş harfleme, kısalma gibi yöntemlerle diller arası/tercüme odaklı terim oluşturma yoluna da gidilebilir (Karaman, 2009, s. 45-58).

Terim türetme yollarına bakıldığında temelde sözcük türetme yöntemlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Bu anlamda sözcük türetme yollarından da kısaca söz etmek gerekmektedir. Sarı, "Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme" adını taşıyan doktora tezinde sözcük yapımını "türetme, kırpma, eksiltme, karma, başharfleştirme, geri oluşum, işlev değişimi, genelleme, ikileme, birleştirme, kopyalama, yansıma, uydurma, eşleştirme" başlıkları altında incelemiştir (2015, s. 45-84). Alibekiroğlu yukarıda bahsedilen yöntemlerin dışında sözcük türetmede "ses değişimi (veya fonolojik-semantic başkalaşım)" yönteminin de olduğunu ifade etmektedir (2017, s. 45). Türkçedeki bilişim terimlerinden hareketle terim oluşturma yolları üzerine çalışma yapan Ali Kemal Şaş yapılan bilimsel çalışmalardan hareketle Türkçe terim oluşturma yöntemlerini 20 başlık altında toplar (2020, s. 247-248).

Bir dilin kendi sözcük türetme yollarıyla oluşturduğu terimler o dilin yetkinliğini gösteren en önemli ipuçlarıdır. Dinî terimler, insanların inanç dünyasının sınırlarını belirlemesi bakımından dil araştırmacıları için dikkat çeken sözcüklerdir. Çünkü dil konuşurlarının ortaya

koyduğu kavram işaretleyicileri, dinî kaygılarla yanlış bir şey söylemek, kavramı doğru ifade etmek, inanılan dine göre günaha girmemek bakımından son derece önemlidir. Tarih boyunca pek çok dine inanan ve bu dinlere ait metinleri kendi dillerine çeviren Türklerin, inançlarına ait dinî terminolojiyi bu anlamda dikkatli bir şekilde oluşturduklarını söylemek mümkündür.

Türklerin dinî terminoloji oluşturma hususunda ilk olarak Uygurlar döneminde, Budist ve Maniheizt metinlerin tercümesinde girişimde buldukları bilinmektedir. Bu metinlere ait çeviri faaliyetleri ile oluşan dinî terminolojinin sonraki tercümelere bir kaynak oluşturduğu muhakkaktır. Sema Özönder Barutçu'nun ifadesiyle Uygurlar döneminde oluşturulan dinî terminoloji bir “dil mirası” olarak İslami Türkçe metinlerde kullanılır (2003, s. 28). Uygurlar dönemi üzerine araştırmalarda bulunan Tezcan, bu dönemdeki terim faaliyetlerinde, “terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılmasının, dinin halk arasında anlaşılması ve yayılmasını engelleyeceği” düşüncesinden hareketle, Türkçe dinî terim oluştururken “genel dilde bulunan (Şamanlık ve Tengricilik gibi) eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı sözcüklerden faydalanılması, çeviri yoluyla Türkçe terim türetme ve yabancı dildeki (Sanskrit, Toharca, Çince, Sogutça vb.) biçimiyle alınmış ancak ona en yakın Türkçe karşılığının yanına eklenerek ikileme şeklinde kullanılması” gibi yöntemlerin kullanıldığını tespit etmiştir (1978, s. 315-316). Nalbant ve Ağca ise metin içi sözlük olarak değerlendirilen bu yapıların sadece ikilemelerden değil; bir sözcüğe karşılık üç, dört açıklama yapıldığı için üçleme ya da dörtlemelerden de oluşabildiğine dikkat çekmektedirler (2020, s. 96). Hangi yöntemle oluşturulmuş olursa olsun burada önemli olan husus, terimin dile yerleşmesi ve bu yolla dili geliştirmesi olduğu kadar, ifade edildiği dilin söylem ve düşünce sistemi bünyesinde millî bir hüviyete sahip olmasıdır. Dilin kendi söylem ve düşünce sistemi içerisinde oluşturulmuş terimler, dile daha hızlı ve kalıcı olarak yerleşecek, sadece üretilen terimlerle değil, onların üretim süreçleriyle de dilin gelişiminde çok büyük bir öneme sahip olacaktır. Çalışma kapsamı içerisinde ele alınan eserler, geçen bin yıllık süreçte İslami terimler temelinde, Türkçenin millileşmesi ve dinî terim üretmedeki zenginliğini ortaya koyması bakımından değerli veriler sunmaktadır.

Dinî Terimlerin Oluşum Yöntemleri Bakımından TİEM 73 ve Özbek Türkçesi Kur'an Tercümelere

TİEM 73 ve Özbek Türkçesi Kur'an Tercümelere incelendiğinde, bu eserlerden tespit edilen dinî terimlerin eksiltme, türetme, anlam aktarımı, birleştirme, ikileme, yansıma sözcük ve işlev değişimi yöntemleriyle oluştuğu görülür. Bu yöntemlerin bir kısmı sık kullanılırken bir kısmının ise sınırlı sayıda örneği tespit edilebilmektedir.

Terim oluşturma yöntemlerinden **eksiltme**, Eski Türkçe döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan sözcük türetme yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. TİEM 73'te ve Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış Kur'an tercümelere, eksiltme yöntemi dinî terimlerin büyük çoğunluğunda kullanılmıştır.

TİEM 73'te eksiltme yöntemiyle üretilen dinî terimlerin isim ya da fiil unsurunun önündeki/ardındaki sözcüğün düşmesi neticesinde oluştuğu anlaşılmaktadır. Söz konusu terimlerin ya

fiilin önündeki isim unsurunun ya da sıfat tamlamasındaki isim unsurunun düşmesi şeklinde oluştuğu görülür. Bu noktada özellikle sıfat-fiil ekleri yoğun olarak kullanıldığı gibi farklı yapım eklerinden de yararlanmıştı: TİEM 73'te “-gUçI, -gU, -gII, -gAn” gibi sıfat-fiil eklerinin yanı sıra “+sXz, +IIg, +çI” gibi isimden isim yapım ekleriyle de eksiltme yoluyla dinî terim oluşturulduğu bu çalışmada ortaya koyulmaktadır. Özbek Türkçesiyle yazılan tercümelerde ise “-guvchi/-(u)vchi, -gan, -(y)digan, -mish” sıfat-fiil eklerinin yanı sıra isimden sıfat yapma ekleri ile de bu yöntem işletilmektedir.

Örneğin TİEM 73'te “halife” anlamında kullanılan *başlağuçı* (Kök, 2004, s. 106) sözcüğünde -guçı sıfat-fiil ekinde dolayı “başlağuçı kişi” gibi bir sıfat tamlaması olması beklenirken nitelenen ismin kullanılmadığı ve eksiltme yapıldığı görülmektedir. *muysuz* (Kök, 2004, s. 153; Ünlü, 2004, s. 137) sözcüğü ise “ihtiyacı ve sıkıntısı olmayan, sıkıntısız, zengin” ve “müstağni kılmak, ihtiyacını gidermek, savmak, kâfi gelmek, zengin kılmak, meşgul etmek, oyalamak, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisi” (Ünlü, 2004, s. 577-578) şeklinde tanımlanmıştır. Sözcük, metinde “sıkıntısız olan, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan varlık” anlamında Allah'ın sıfatlarından “el-ganiyy” yerine kullanılan bir dinî terim hâline gelmiştir. Yine *okıgu* (kitap) (Kök, 2004, s. 20; Ünlü, 2004, s. 75) sözcüğü “okunması gerekli kitap” anlamına gelecek şekilde doğrudan “Kur'an”ı karşılayan bir dinî terimdir. Yukarıda sözü edilen sözcüklerin dışında *küdezcı, küdezgüçı* (varlık) “koruyucu” (Kök, 2004, s. 165; Ünlü, 2004, s. 100), *örelig* (varlık) “Allah'ın sıfatlarından kayyum” (Kök, 2004, s. 34), *sağnukrak* (kişi) “en çok Allah'tan korkan” (Ünlü, 2004, s. 202), (*günahtan*) *arığla-* “temizlenmek (Allah'ın katında)” (Ünlü, 2004, s. 243), (*İslam'a*) *boyun ber-* “Müslüman olmak” (Kök, 2004, s. 58) sözcüklerinde de eksiltme yönteminin kullanıldığını söylemek mümkündür.

Özbek Türkçesiyle yazılan tercümelerde eksiltme yöntemine çoğunlukla sıfat-fiil eklerinin önündeki isim unsurunun düşmesi ile oluşan terimlerde rastlanmaktadır: *bo'y sunuvchi* “mümin” (MS, Bakara, a. 116), *ishonuvchi* “inanana, mümin” (AM, Enam, a. 75), *ushlanguvchi* “cehennemlik” (AM, Tur, a. 21), *yaralguvchi* “yaratılan, mahlukat” (AM, Nahl, a. 20); *qilmish* “amel” (AM, Sebe, a. 33); *quvilgan* “(Allah'ın huzurundan) kovulmuş” (AM, Bakara, a. 195) terimlerini örnek verebileceğimiz bu yöntemde en sık kullanılan ek “-guvchi/-uvchi”dir. Bu yolla oluşmuş terimlerin daha çok Allah'ın sıfatlarını ifadeye işletildiği görülür: *bilguvchi/biluvchi* “Alim, her şeyi bilen” (AM, Ali İmran, a. 34; MS, Ali İmran, a. 34), *eshituvchi/eshituvchi* “Semi, her şeyi işiten” (AM, Ali İmran, a. 34), *kechirguvchi/kechiruvchi* “Gafur, affedici” (AM, Bakara, a. 192; AM, Ali İmran, a. 31), *ko'rguvchi/ko'ruvchi* “Basir, her şeyi gören” (AM, Ali İmran, a. 163; MS, Ali İmran, a. 156), *saqlag'uvchi/saqlavchi* “Rahman ve Rahim, koruyup gözetan” (AM, Yusuf, a. 64; AM, Araf, a. 196), *tug'ilmagan* “Kıyâm bi nefsihî, varlığı kendinden olan, hiçbir yönden başkasına muhtaç olmayan” (AM, İhlas, a. 3), *tug'magan* “Samed” (AM, İhlas, a. 3), *yaratuvchi/yaratuvchi* “Tekvî, yaradan” (AM, Bakara, a. 282; MS, Ali İmran, a. 190).

Fiilin önündeki isim unsurunun düşmesiyle oluşturulduğu görülen “Hak yoldan ayrılmak, günah işlemek, yoldan sapmak” anlamlarındaki *adash-, og'z-, oz-* fiillerinin de TİEM 73'teki

terimlerle benzer şekilde oluşturulduğu görülür. Söz konusu fiillerin tercümelerde *to'g'ri yo'ldan adash-* (AM, Bakara, a. 108), *gunoh tomonga og'-* (AM, Maide, a. 3), *yo'ldan oz-* (MS, Saffat, a. 71) şeklinde kullanılabildiği gibi önlerindeki isim unsurları olmaksızın da yer aldığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde *toy-/toyil-* (AM, Bakara, a. 182), *kech-* (MS, Bakara, a. 282) ve *o'ch-/o'chir-* (MS, Maide, a. 64) fiilleri de önündeki isim unsurunun düşmesi yani eksilme sonucu oluşmuş terimlerdir. Tercümede bu yolla oluşmuş (*namoz*) *o'qi-* “namaz kılmak” (AM, Müzzemmil, a. 6), (*Allohga*) *suyan-* “tevekkül etmek” (MS, Araf, a. 89; AM, Araf, a. 70), (*butga*) *sig'inish* “ilah edinme, tapma” (AM, Yunus, a. 36), (*yerga*) *yiqil-* “secdeye varmak, secde etmek” (AM, Sad, a. 24), (*gunohni*) *yuv-* “günahlarını affetmek, silmek” (MS, Enfâl, a. 29) terimleri ile örnek sayısının çoğaltılabileceği eksiltmelerin sık kullanılan terim yapma yöntemlerinden olduğu görülmektedir.

Eksiltme en çok anlam aktarımı ve türetme gibi söz türetme yollarıyla birlikte kullanılmaktadır.

TİEM 73 ve Özbek Türkçesiyle kaleme alınan tercümelerde günlük dilde zaten var olan bir sözcüğün terim olarak kullanılmasını sağlayan **anlam aktarımına** da sıklıkla başvurulmuştur. Eserlerdeki pek çok dinî terimin bu yolla yapıldığını söylemek mümkündür. En az çaba yasası gereğince, dilde hâlihazırda olan bir sözcüğe, ifade edilmek istenen terim anlamının aktarılmasıyla dilde tasarruf yapılarak dinî terimlerin üretildiği görülmüştür. Ancak bu durum terimleşmenin önündeki en büyük engellerden biridir.

Anlam aktarımı yöntemiyle oluşturulan dinî terimlerin zaten kullanılan sözcükler üzerine yeni bir anlam yüklenmesi yoluyla yapılmasından dolayı bunların çoğunda türetme ve eksiltmenin de olduğunu söylemek mümkündür.

TİEM 73'te anlam aktarımı yoluyla üretilen terimlerden biri “günahsız” anlamına gelen *arîg* (Kök, 2004, s. 57) sözcüğüdür. Bu sözcük, günlük dilde “temiz, saf” anlamını taşıran eserde “günahı olmayan kişiyi” ifade etmek için kullanılmış ve anlam aktarımı yapılmıştır. Eserde yer alan başka bir terim ise *başçı* (Kök, 2004, s. 13) sözcüğüdür ve aslında daha önce “önde olan, lider” gibi bir anlam taşımasına rağmen TİEM 73'te “imam” anlamına gelecek şekilde kullanılmış ve bir anlam aktarması yapılmıştır. *egril-* (Ünlü, 2004, s. 253) sözcüğü ise eserde “imandan çıkmak” anlamında kullanılarak bir şeyin eğrilmesi anlamının dışında dinî terim olarak işlev görmektedir. Bunlar dışında *belgü* “ayet” (Kök, 2004, s. 28), *idi* “Rab” (Kök, 2004, s. 3), *kop-* “kıyam etmek” (Kök, 2004, s. 70), *yaqul-* “günah işlemek” (Ünlü, 2004, s. 123) sözcükleri de günlük dilde taşıdıkları anlam dışında dinî bir anlam üstlenerek, anlam aktarımı yoluyla oluşturulan dinî terimlerden birkaçıdır.

En eski metinlerden itibaren “ateş” anlamıyla işlek olarak kullanılan *o't* (MS, Bakara, a. 24) sözcüğü Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercümelerde anlam aktarımı yoluyla “cehennem” anlamında kullanılmıştır. Yine günlük dilde “onurlandırmak, yüceltmek” anlamında yer alan *ulug'lash* “tekbir, takva” (AM, Bakara, a. 185), “işaret” anlamındaki *belgi* “ayet” (MS, Yasin, a. 33), “ölçmek” anlamındaki *o'lehov* “takdir” (MS, Enam, a. 96), “temizlemek, aklamak” anlamındaki *oqla-* “şefaet etmek” (MS, Yunus, a. 3) ve bu sözcükten türetilmiş “savunmacı,

avukat” anlamındaki oqlovchi “şefaacı” şeklinde anlam aktarımıyla oluşmuş terimlerdir. Anlam aktarımıyla oluşmuş dinî terimlerde sık işlenen türetme ve eksiltme yöntemlerinin dışında, bir kısım terimde birleştirme yönteminden de yararlandığı görülür: *yomon yotoq* “cehennem” (MS, Ali İmran, a. 197), *yomon yuk* “günah” (AM, Nahl, a. 25), *o'rinbosar* “halife” (AM, Yunus, a. 14). Tercümede aynı kavramın farklı terimlerle anlam aktarımı yoluyla ifade edildiği kullanımlar da dikkat çekmektedir: *ish* ~ *qilgan ish* ~ *qilmish* “amel” (AM, Bakara, a. 85; AM, Bakara, a. 140; AM, Sebe, a. 33), *aldanuvchi* ~ *ushlanguvchi* “günahkâr, cehennemlik” (AM, Yunus, a. 85; AM, Tur, a. 21).

Ekleme bir dil olan Türkçede sözcük oluşturmanın ilk yolu kuşkusuz **türetme**dir. Türkçenin ilk metinlerinden itibaren isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleriyle çok sayıda sözcük ve dolayısıyla dinî terim türetildiği görülmektedir. Ancak türetme yoluyla oluşturulan sözcüklerin kimisi doğrudan dinî bir terimi karşılarken pek çoğu da zaman içinde evrilerek anlam aktarımı yoluyla dinî bir terimi karşılar hâle gelmiştir. Türetme yöntemi eksiltme ve birleştirme yöntemleriyle de sık kullanılmaktadır.

Türetme yoluyla oluşturulan dinî terimlerde “+lA-, +dA-, -ç, -gUç, +llk, +çl, -g, -l, +sXz” gibi yapım eklerinin sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Kimi zaman aynı anlama gelen terimlerin farklı eklerle türetilerek oluşturulduğunu söylemek de mümkündür. Örneğin eksiltme, türetme ve anlam aktarımı yöntemlerinin üçünün de kullanılmasıyla oluşturulan *başlağlı* (Kök, 2004, s. 188) ve *başlağuçı* (Kök, 2004, s. 106) sözcüklerinin her ikisi de “halife” anlamını taşımaktadır.

TİEM 73'ten tespit edilen *karğış* (Kök, 2004, s. 188) sözcüğü “beddua” anlamında dinî bir terim olarak *karğa-* “beddua etmek” fiilinden -ş ekiyle türetilmiştir. *Birle-* (Kök, 2004, s. 1) sözcüğü “(Tanrıyı) tevhid etmek” olarak anlamlandırılmıştır. Terim, doğrudan *bir* “bir, tek” isim kökünden +lA- isimden fiil yapım ekiyle oluşturulmuştur. Yine *törüt-* (Ünlü, 2004, s. 2129) sözcüğü de “yaratmak” anlamına gelmekte ve *törü-* fiilinden -t fiilden fiil yapım ekiyle türetilmiştir. Bu sözcükler dışında *alkış* “dua” (Kök, 2004, s. 148), *bügüçi* “büyücü” (Kök, 2004, s. 153), *içim* “rızk, nimet” (Kök, 2004, s. 54), *kulluk* “itaat, ibadet, kulluk” (Ünlü, 2004, s. 277), *sawçı* “peygamber” (Ünlü, 2004, s. 54), *yalavaç* “peygamber” (Kök, 2004, s. 9), *yarat-* “yaratmak” (Kök, 2004, s. 38) gibi sözcüklerin de türetme yoluyla yapılan dinî terimlerden olduğu tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesiyle kaleme alınan Kur'an tercümelerindeki dinî terimlerin ise çoğunlukla fiil kök ve gövdelerinden türetildiği görülür. Fiilden fiil yapım ekleriyle türetilen terimlerde ettirgenlik ekleri “-t-, -r-, -Dir-, -Kar-, -Gir-, -Gaz-, -Giz-”, edilgenlik ekleri “-l-, -n-”, işteşlik eki “-ş” sık kullanılan eklerdir: *kuzat-* “gözetmek, esirgemek” (MS, Nisa, a. 1), *o'zgaritir-* “(Allah'ın ayetlerini) tahrif etmek, değiştirmek” (MS, Bakara, a. 75), *tushir-* “indirmek, nazil etmek” (AM, Müzzemmil, a. 5), *qutqar-* “kurtarmak” (MS, Bakara, a. 96), *qutqaz-* “kurtarmak” (MS, Yunus, a. 22), *ozdir-* “Hak yoldan saptırmak” (AM, Zuhuf, a. 39), *suyan-* “tevekkül etmek, Allah'a sığınmak” (AM, Hud, a. 56), *to'kil-* “helak olmak” (AM, Araf, a. 91). Ettirgen ve edilgen yapma ekleriyle türetilmiş terimlerde Tanrı karşısında kul ile kula göre Tanrı algısı öne

çıkar. Bu doğrultuda kul nezdinde Tanrı'nın kudretine “affetme, mağfiret etme” anlamındaki **kechir-** (MS, Nisa, a. 31) fiilinde yer alan ettirgenlik ekinden, Tanrı'nın nezdinde insanın aciziyetine ise “affedilmek, bağışlanmak” anlamındaki **kechiril-** (MS, Tevbe, a. 106) fiilinde yer alan edilgenlik ekinden ulaşılabilir. Yine gözetilmeye, kurtarılmaya, affedilmeye muhtaç aciz insan karşısındaki Tanrı'nın kudreti sırasıyla **kuzat-**, **qutqar-**/**qutqaz-** ve **o'chir-** fiillerinde ettirgenlik ekiyle art süremde ifade edilir. Benzer bir örnekle **yarat-** (MS, Bakara, a. 29) “yaratmak” kudretine sahip Tanrı'nın karşısında insanın, **yaral-** (AM, Ali İmran, a. 190) fiilinde dile getirildiği üzere, yaratılmaya muhtaç aciz bir varlık olduğu algısı bu eklerle sağlanmıştır.

Özbek Türkçesiyle yazılmış tefsirlerde bir kavramın aynı köke getirilen farklı eklerle işaretlendiği örneklerle de rastlanmaktadır: “ölü, leş” anlamında **o'lik** (AM, Bakara, a. 73) ve **o'limtik** (MS, Enam, a. 145), “affeden, bağışlayan” anlamında **kechirimli** (AM, Bakara, a. 54), **kechirguvchi** (AM, Bakara, a. 192) / **kechiruvchi** (AM, Ali İmran, a. 31), “fitne” anlamında **aldash** (AM, Bakara, a. 217) ve **aldov** (MS, Ali İmran, a. 197).

Tefsirlerden tespit edilen dinî terimlerde isim-fiil ekleri “-sh+, -v+”, sıfat fiil ekleri “-Guvchi+, -uvchi+, -Gan+”, özellikle birleştirme yönteminin de yer aldığı terimlerde zarf fiil eki “-b+” nin de kullanımının yoğun olduğu görülür: **oqlash** “şefaath” (MS, Nur, a. 22), **aldov** “fitne” (MS, Ali İmran, a. 197). Özellikle Tanrı adlandırmalarında sıklıkla kullanıldığı tespit edilen “-Guvchi+” ve ekin türevi olan “-uvchi+” aynı kavram işaretini ifade etmesi bakımından ilginç bir örneklem oluşturur. Kimi terimlerde bu ekle aynı işleve sahip “-mish” ve “-Gan+” n kullanıldığı görülür: “yaradılan, mahlukat” anlamında **yaratilmish** (MS, Bakara, a. 117) ve **yaralguvchi** (AM, Nahl, a. 20); “yaradan, Halik” anlamında **yaratgan** (AM, Hicr, a. 14), **yaratguvchi** (AM, Hicr, a. 27), **yaratuvchi** (AM, Ali İmran, a. 190).

Bu eklerle ilaveten fiilden isim yapım eki “-m+, -k+” ile TİEM 73'te de yoğun kullanıldığı tespit edilen isimden fiil yapım ekleri “+la-, +da-” ile isimden isim yapım ekleri “+chi+, +liK+, +li(G)+” eklerinin sıklıkla kullanıldığı görülür: **bilim** “vahiy” (AM, Bakara, a. 145), **saqla-** “korumak, esirgemek” (MS, Bakara, a. 20), **kuchli** “Kadir” (AM, Hac, a. 40), **jarlik** “Haviye, cehennemın yedinci katı” (AM, Karia, a. 9).

Sözcük oluşturma yöntemleri arasında önde gelen terim türetme yöntemlerinden biri de **birleştirmedir**. Birleştirmede iki sözcük bir araya gelerek tek bir kavramı karşılar hâle gelmektedir. TİEM 73'te birleştirme yöntemiyle oluşturulan dinî terimlere bakıldığında birleştiği oluşturan sözcüklerin anlamlarıyla bağlantılı yani anlamsal geçirimliliklerinin olduğu dikkat çekmektedir. Eserde yer alan böyle sözcükler okunduğunda adeta gözde canlandırılabilir ve kavramın özelliğini tasvir edebilecek nitelikte olduğu görülmektedir. Bu terimlerin metnin bağlamı dışında tek başına okunduğunda da anlaşılabilir şekilde kurulduğu tespit edilmiştir. Eserlerde birleştirmenin iki isim türünden sözcüğün birleşmesiyle isim ve sıfat tamlaması oluşturmak ya da tasvirî fiiller ile bir isim ve bir fiil unsurunun birleşmesi suretiyle işletildiği görülür.

TİEM 73'te birleştirme yöntemiyle kurulan dinî terimlerden **kedinki ajun** (Kök, 2004, s. 63) ve **kedinki orun** (Kök, 2004, s. 9) sıfat tamlamasıyla oluşmuş sözcük öbekleri “ahiret”

anlamını taşımaktadır. *Kedin* sözcüğü “sonra” anlamına gelmektedir ve bununla kurulan sözcük öbeklerinin ölümden sonraki hayata işaret edecek şekilde birleştirme yapılarak kullanıldığı görülmektedir. Eserde geçen *arığsız bol-* (Ünlü, 2004, s. 265) terimi ise “fücur işlemek, günahlara dalmak, haktan dönmek, küfür ve inkâr etmek” anlamında kullanılmıştır. Burada da *arığsız* sözcüğünün “haram” anlamından faydalanılarak *bol-* yardımcı fiili getirilmiş ve bu yolla dinî bir terim oluşturulmuştur. Bunların dışında isim tamlamasıyla kurulmuş *kızğut küni* “kıyamet” (Kök, 2004, s. 162) terimi ile *boyun ber-* “Allah’a itaat edip şer’i hükümlerine bağlı kalmak, İslamiyet’i kabul etmek” (Ünlü, 2004, s. 43), *ekki qat bolup tur-* “rükuya varmak” (Kök, 2004, s. 82), *saqış qıl-* “hesaba çekilmek” (Ünlü, 2004, s. 43), *tağrıqa ortaqlar qıl-* “Tanrı’ya şirk koşmak” (Kök, 2004, s. 178), *yazuq qıl-* “günah işlemek” (Kök, 2004, s. 159) şeklinde yardımcı fiillerle oluşmuş sözcük öbeklerinden müteşekkil terimlerde de birleştirme yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesiyle yazılmış Kur’an tefsirlerinde birleştirme yöntemiyle oluşmuş terimlerin sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Eserlerde birleştirmenin iki isim, iki fiil, bir isim ve fiil unsurunun yan yana getirilerek işletildiği görülür. Söz konusu sözcük gruplarında çoğunlukla terimin niteliğinin ve özelliğinin gözde canlandırılmak istenircesine bir tasvirinin yapıldığı göze çarpar. Tercümelerde iki isim türünden unsurun yer aldığı öbeklerde bu doğrultuda sıfat ve isim tamlamalarına sık başvurulmuştur: *yomon yuk* “günah” (AM, Nahl, a. 25), *yomon joy ~ yomon yotoq* “cehennem” (AM, Ali İmran, a. 12; MS, Sâd, a. 56), *tinchlik uyi* “cennet, Darü’s-selâm” (MS, Enam, a. 127), *bilim egasi* “el-Alim” (AM, Nisa, a. 170), *boysunish* “kulluk etmek” (MS, Hûd, a. 114), *qilgan ish* “amel” (MS, Bakara, a. 234). Tespit edilen sıfat ve isim tamlamalarının sıfat ve isim-fiille kurulmuş tamlamalarda isim unsurunun düştüğü örneklerde rastlanmaktadır: *bo’ysunuvchi* “inanmış, Müslüman” (MS, Bakara, a. 116), *chilparchin qilguvchi* “Hütame, Cehennemin 3. kapısının adı” (AM, Humeze, a. 4), *ilk yaratuvchi* “el-Halik” (MS, Fatır, a. 28).

Fiiller bakımından zengin olan Özbek Türkçesinde dinî terim üretmede fiil öbeklerinden de yararlanıldığı görülür. Bir isim ve bir fiil unsurundan oluşan yardımcı eylemler ile iki fiil unsurundan oluşan tasvirî fiillerle oluşmuş bu terimlere ait örnekler şu şekildedir: *orinbosar* “halife” (MS, Yunus, a. 55), *eslatma ol-* “ibret almak” (AM, Bakara, a. 221), *bo’ysun-* “inanmak, itaat etmek” (AM, Maide, a. 55), *kechib yubor-* “affetmek, bağışlamak” (MS, Nisa, a. 92), *ko’rib turguvchi* “gören, el-Basir” (MS, Bakara, a. 233). Yardımcı fiille oluşmuş terimlerde aynı anlamın fiil unsurunun değiştirilerek verildiği örnekler de mevcuttur: *tengdosh qil~tenglarni o’yla-* “şirk/ortak koşmak” (MS, İbrahim, a. 30; AM, İbrahim, a. 30). Bu kullanım için en dikkat çekici örnek, isim unsurunun düşüp eksiltme yönteminin de işletildiği örnekleri bulunan “Hak yoldan çıkmak, dinden çıkmak” anlamlarında kullanılan (*yo’ldan*) *og’-* (AM, Maide, a. 36), *oz-* (AM, Saffat, a. 71), *ozdir-* (MS, Bakara, a. 36), *adash-* (MS, Yusuf, a. 8), *to’s-* (MS, Ali İmran, a. 99), *ur-* (AM, Yusuf, a. 30) terimleridir.

Aynı terime karşılık gelen birden fazla söz grubunun en dikkat çeken örneğini “Kıyamet, Kıyamet Günü, Ahiret günü” için kullanılan terimler oluşturur. Tercümelerde bu terime karşılık

gelen **ajratiladigan Kun** (AM, Mürselat, a. 13) ~ **ajratish Kuni** (MS, Mürselat, a. 13) ~ **og'ir Kun** (MS, Kaf, a. 22) ~ **qattiq qoqquvchi** (AM, Karia, a. 1) ~ **o'rab olg'uvchi** (AM, Ğaşiye, a. 1) ~ **to'planish Kuni** (AM, Tegabün, a. 9) ~ **ulug'Kun** (AM, Enam, a. 15) ~ **buyuk Kun** (MS, Araf, a. 59) şeklinde sekiz farklı karşılık tespit edilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür: **birinchi uy** (AM, Ali İmran, a. 96) ~ **eski uy** “Kâbe, mabet” (MS, Hac, a. 26), **yolg'onchi qil-** (AM, Hac, a. 42) ~ **yolg'on de-** (AM, Maide, a. 10) ~ **yolg'onga chiqar-** (MS, Maide, a. 10) “yalanlamak, inkâr etmek”.

Aynı terimin farklı anlamdaki terimleri karşılamak için kullanıldığı örnekler de yer alır. Bu doğrultuda **yaxshilik qil-** teriminin “iyilik etmek” (MS, Bakara, a. 83), “sevap işlemek” (AM, Bakara, a. 195), “hayır yapmak/işlemek” (MS, Bakara, a. 184) ve “ihسان etmek” (AM, Bakara, a. 7) terimlerini karşılaması dikkat çekici bir kullanımdır.

İkileme yönteminin ise tercümelerde çok fazla kullanılmadığı görülmektedir. Oluşturulan terimlerin genellikle yakın anlamlı sözcüklerle yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu yöntem genellikle birleştirme yöntemiyle birlikte kullanılmıştır.

adırğuçi seçğüçi kıl- (Kök, 2004, s. 80) TİEM 73'te ikileme yöntemiyle oluşturulan dinî terimler için örnek olarak gösterilebilir. İkilemeyle oluşturulan bu sözcük grubu “hakem kılmak, hüküm vermek” anlamına gelmektedir ve hem *adır-* hem de *seç-* fiillerinin birlikte kullanılmasıyla anlamın güçlü kılınması sağlanmıştır. Yine “cezalandırmak” anlamına gelen **kın kızğut kıl-** (Kök, 2004, s. 160) terimi de aynı anlama gelen sözcüklerin birlikte kullanımıyla oluşturulmuş bir dinî terimdir. “Nimet vermek, rızklandırmak” anlamındaki **yem içim ber-** (Kök, 2004, s. 54) ve “helak etmek” anlamına gelen **yoğ yodun kıl-** (Kök, 2004, s. 216) terimlerinin de ikileme yoluyla oluşturulduğu görülmektedir.

İkileme, TİEM 73'te olduğu üzere, Özbek Türkçesiyle kaleme alınan tefsirlerde de az kullanılan bir dinî terim üretme yöntemidir. Tercümelerde ikileme yöntemiyle kurulduğu tespit edilen dinî terimlerin; eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı ve sözcük tekrarıyla oluştuğu görülür. Bunlardan “amel” anlamındaki **ish-qilmish** (MS, Talak, a. 9) ikilemesi eş anlamlı sözcüklerden oluşmuştur. Tercümelerde ikilemeyi oluşturan her iki unsur da “amel” anlamında kullanılmıştır. Tercümede yer alan “fitne fesat, fitne fücür” anlamındaki **aldov-yolg'on** (AM, Enam, a. 23) yakın anlamlı, “Kıyamet Günü” anlamındaki **og'ir-yengil (Kun)** (AM, Bakara, a. 177) zıt anlamlı sözcüklerden oluşurken “gıybet, iftira” anlamlarındaki **mish-mish** (AM, Nur, a. 16) sözcük tekrarı ile oluşmuş ikileme yönteminin kullanıldığı dinî terimler olarak dikkat çeker.

TİEM 73'te terim türetme yollarından biri olan **yansımadan** da yararlanılmıştır. Eserde geçen **çuvşa-/çüwşe-** (Kök, 2004, s. 108) sözcüğü “vesvese yapmak” anlamında bir dinî terim olarak kullanılmıştır. Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercümelerde ise Kıyamet gününün geldiğinin belirtisi olan Sur'un sesi için kullanılan **qichqiriq** (AM, Kaf, a. 42) ile “Sur'a üfürülmek” anlamındaki **dud chalin-** (MS, Enam, a. 73) terimlerinin üretilmesinde yansıma yönteminin kullanıldığı görülür.

Ekin söz varlığı unsuru hâline gelmesini ifade eden **sözcükselleşme** (lexicalisation) de tercümelere bir dinî terim yöntemi olarak işletilmektedir. TİEM 73'te örneği tespit edilemeyen bu yöntemle oluşmuş dinî terime, Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercümelere iki örnekte rastlanmaktadır. Tercümede “gıybet, iftira” anlamındaki **mish mish** (AM, Nur, a. 16) ikilemesi ile bu terime getirilen yardımcı eylemle üretilmiş “gıybet etmek, iftira atmak, söylenti yaymak” anlamlarındaki **mish mish tarqat-** (MS, Ahzab, a. 60) terimi buna örnek olarak verilebilir. Terimdeki “mish” unsuru, “... emish” kullanımındaki geçmiş zaman ekinin sözcükselleşmesi ile oluşmuştur.

Sonuç

Yapılan inceleme hem tarihî bir lehçe olan Karahanlı Türkçesinde hem de çağdaş bir lehçe olan Özbek Türkçesinde aynı yöntemlerden faydalanılarak dinî terim üretildiğini göstermektedir. Eserlerde dinî terim üretmede eksiltme, anlam aktarımı, türetme, birleştirme, ikileme, yansıma ve sözcükselleşme yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuçları şu şekilde sıralanabilir:

1. En çok kullanılan dinî terim üretme yollarının anlam aktarımı, eksiltme ve türetme olduğu görülmüştür. Tespit edilen dinî terimlerin üretilmesinde birden çok yöntemin bir arada kullanılması dikkat çekicidir. Özellikle anlam aktarımı, türetme ve eksiltmenin birlikte kullanıldığı örnekler sık rastlanmaktadır. Dinî terim üretiminde türetme yönteminin temel teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

2. TİEM 73'te ve Özbek Türkçesi ile yazılan Kur'an tercümelerinde en sık kullanılan terim üretme yöntemi eksiltmedir. Bu yöntemle terim üretilirken, sıfat-fiille kurulmuş sıfat tamlamalarından eksiltelen yapılarla sıklıkla başvurulmuştur.

3. TİEM 73'te eksiltme yoluyla kullanılan dinî terimlere bakıldığında hem dinî kavramların hem de yaratıcıyı ifade eden sözcüklerin oluşturulmasında belli başlı eklerden ziyade, tercüme yazarının Kur'an'da geçen sözcüğü en iyi şekilde karşılayacağını düşündüğü bütün eklerden yararlandığı dikkat çekmektedir. Eksiltme yönteminin daha çok sıfat unsurunun önündeki ismin düşmesiyle oluşan örneklerde işletildiği görülmektedir. Bu örneklerin çoğunlukla Tanrı'nın sıfatlarını tanımlamada kullanıldığı tespit edilmiştir.

4. Anlam aktarımıyla oluşturulan dinî terimlerde özellikle en az çaba yasası gereği dilde zaten var olan bir kavrama dinî bir anlamın atfedilmesiyle terim üretildiğini söylemek mümkündür. Eserlerde çok işlenen bu yöntem, terimleşmenin önündeki engellerden biridir.

5. Türetme yöntemiyle kurulan dinî terimlerde farklı ekler işleme sokularak terim yapılmıştır. Her iki lehçede de aynı köke farklı eklerin getirilmesi suretiyle aynı anlama gelen dinî terimlerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bu, Türkçenin terim üretmede yetkin bir dil olduğunu göstermekle birlikte terimleşmeyi de engellemektedir.

6. Her iki lehçede de birleştirmede kullanılan yardımcı fiillerin değişebildiği görülmüştür. Örn. boyun ber- (TİEM 73); bo'ysun~bo'yinsun- (ÖT). Terimleşmenin henüz gerçekleşmediğine işaret eden bu durumun nedeni terimin tek bir sözcükle karşılanamamasıdır. Ayrıca birleştirme yöntemiyle oluşturulan dinî terimlerde anlamsal geçirimsizliğin yüksek olduğu da dikkat çekmektedir. Söz konusu terimlerde, müelliflerin anlatmak istedikleri terimi okuyucunun zihninde canlandırmak amacıyla somutlaştırmadan faydalandığı düşünülebilir.

7. Anlamı güçlü kılmak ve okuyucuyu etkileyebilmek amacıyla ikilemeler yoluyla dinî terim oluşturulduğu söylenebilir.

8. Yansıma ve sözcükselleşme yöntemleri dinî terim üretiminde az kullanılan yöntemlerdir. Sözcükselleşme yöntemiyle oluşturulmuş dinî terim TİEM 73'te tespit edilemezken, Özbek Türkçesiyle yazılmış tefsirlerde bir örneğe rastlanmıştır.

TİEM 73'te ve AM ile MS tarafından kaleme alınan tercümelemlerde aynı terimler için farklı sözcük karşılıklarının önerilmesi, bu terimlerin kimi zaman aynı kökten farklı eklerle, kimi zaman da farklı köklerden aynı kavram işaretini ifade eder şekilde türetilmesi henüz dinî terim konusunda bir birlik oluşmadığını göstermektedir. TİEM 73'ün yazıldığı 11. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar kaleme alınan Özbekçe tercümelemlerde değişmeyen bu durum günahkâr olma korkusu, Arapça terimin tam karşılığını bulma kaygısı gibi çeşitli sebeplere bağlanabilir. Denilebilir ki geçen 10 yüzyıllık süreçte dinî terimler anlamında terimleşme süreci henüz tamamlanmamıştır. Ancak her alanda olduğu gibi dinî terim üretiminde de yeterli bir dil olan Türkçenin bu anlamda alanın uzmanlarına işlenmesi hususu, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Farklı eklerle aynı terime farklı karşılıklar bulunması, ek çeşitliliği, dilde hâlihazırda bulunan sözcüklere yeni anlamlar yüklenmesi, dilin bütün imkânlarından faydalanılarak terim üretilebilmesi gibi yöntemler Türkçenin söz üretmedeki zenginliğini ortaya koyması bakımından değerlidir. Ancak bu zenginlik terimleşmenin tamamlanmaması, hatta önünde engel teşkil etmesi bakımından büyük bir sorun oluşturmaktadır. Bu nedenle Türk dünyasında ortak bir dinî terim sözlüğünün ortaya koyulması oldukça önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- S.E., E.D.K.; Veri Toplama- S.E., E.D.K.; Veri Analizi/Yorumlama- S.E., E.D.K.; Yazı Taslağı- S.E., E.D.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- S.E., E.D.K.; Son Onay ve Sorumluluk- S.E., E.D.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- S.E., E.D.K.; Data Acquisition- S.E., E.D.K.; Data Analysis/ Interpretation- S.E., E.D.K.; Drafting Manuscript- S.E., E.D.K.; Critical Revision of Manuscript- S.E., E.D.K.; Final Approval and Accountability- S.E., E.D.K.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akar, A. (2024). Tarihi Türk lehçelerinde din terimlerinin oluşumu. A. Akpınar A. (Ed.). *Tarihi Türkçe Kur'an Tercümelere Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 1-9). İstanbul: Kriter Yayınları.
- Alibekiroğlu, S. (2017). Türkçenin sözcük türetme yolları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* (16), s. 35-46. DOI: <https://doi.org/10.21547/jss.283259>.
- Deniz, S. (2019). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde dinî terimler. (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Eker, S. (1998). Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine. *Bilgi* (38), s. 103-122.
- Ergün, M. (1998). Eski Türklerde dinî terimler. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Güzelderen, B. (2020). VIII-XIII. yüzyıl metinlerinde Türkçe dinî söz varlığı. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Kaan Çelikten, E. (2022). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar gelen dinî terminoloji. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (1), s. 89-99. DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut520>.
- Karaman, B. İ. (2009). Terim oluşturma yöntemleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* (57/2), s. 45-59. DOI: <https://doi.org/10.29000/rumelide.843314>.
- Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Kurt, Y. T. (2018). Harezmi Türkçesi metinlerinde dinî terimler. (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Memmedova, A. (2017). Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami terimler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (IV/II), s. 449-462. DOI: <https://doi.org/10.16985/MTAD.2017233889>.
- Nalbant, B. & Eynel, S. (2015). Tanrı adları örneğinde Türkçe tarihî metinlerde terim türetme yolları. *Türk Kültürü* (2), s. 69-94.
- Nalbant, M. V. & Ağca, M. (2020). Eski Uygur Türkçesi metinlerinin sözlükselliği ve sözlük yöntemi: Metin içi sözlük. *Türkbilig* (39), s. 95-105.
- Özönder Barutçu, S. (2003). Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslami terminoloji üzerine bir karşılaştırma. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* (V/1), s. 13-31.
- Sarı, İ. (2015). Türkçede eklemeye dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Şaş, A. K. (2020). Türkçede terim oluşturma yolları ve bilişim terimlerinin oluşum süreçleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (21), s. 242-256. DOI: <https://doi.org/10.29000/rumelide.843314>.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin dinî tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayımları.
- Tepeli, Y. (1997). VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (8), s. 13-22. DOI: <https://doi.org/10.14222/Turkiyat1236>.
- Tezcan, S. (1978). En eski Türk dili ve yazını. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* içinde (s. 271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türk, O. (2023). Mahmut Bin Şeyh Fahreddin'in Şükür-nâme adlı eserindeki dinî terimler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (20/3), s. 1281-1296. DOI: <https://doi.org/10.33437/ksusb.1359660>.
- Topal, E. (2012). Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesi ile Yeni Uygur Türkçesi Kur'an tercümesinde dinî söz varlığı – karşılaştırmalı inceleme –. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

- Uyanık, İ. (2016). Doğu ve Batı Türkçeleriyle yazılmış ilk tefsirli Kur'an tercümelerinde din terimleri. (Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Ünlü, S. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) giriş-metin-inceleme- analitik dizin. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Üşenmez, E. (2006). Türkçe ilk Kur'an tercümesi ve tercümedeki İslami terimlerin Türkçe karşılıkları Üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* (1), s. 89-99.
- Yaşarbaş, B. (2022). Tarihî Türk yazı dillerinde dini terimler. (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum.
- Yavi, F. (2019). Tarama Sözlüğü'nde Türkçe dini terimler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* (8/3), s. 1402-1436. DOI: <http://dx.doi.org/10.7884/teke.4566>.
- Zeytinkaya, D. (2019). Çeviri eğitiminde terim bilim ve terim yönetim araçlarının kullanımı. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Google. "Google Gizlilik Politikası". Son güncelleme 25 Ağustos, 2024. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Google. "Google Gizlilik Politikası". Son güncelleme 25 Ağustos, 2024. https://quranenc.com/tr/browse/uzbek_sadiq.
- Google. "Google Gizlilik Politikası". Son güncelleme 25 Ağustos, 2024. https://quranenc.com/tr/browse/uzbek_mansour.

